

ΩΡΙΣΜΕΝΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΤΩΝ ΑΝΑΠΤΥΣΣΟΜΕΝΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Ι. ΚΟΝΤΟΝΑΣΗ

Καθηγητοῦ τῶν Οἰκονομικῶν τοῦ
Πανεπιστημίου τῆς Ὀκλαχόμα

Τῶν κ.κ.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Γ. ΜΑΛΛΙΑΡΗ

καὶ

Ἐπιμελητοῦ τῶν Οἰκονομικῶν καὶ
Μαθηματικῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς
Ὀκλαχόμα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου εἶναι ἡ μεγάλη ἔμφασις τῶν διαφόρων χωρῶν ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως. Δὲν εἶναι καθόλου δύσκολον νὰ εὑρεθοῦν λόγοι δικαιολογούντες αὐτὴν τὴν τάσιν. Ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις ταυτίζεται μὲ πολιτικὴν ἐπιρροὴν καὶ συνεπῶς τυγχάνει τῆς ὑποστηρίξεως τῶν πολιτικῶν ἡγετῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις μεταφράζεται ὡς μαζικὴ εὐημερία καὶ συνεπῶς ἔλκυει τοὺς πληθυσμοὺς τῶν διαφόρων χωρῶν. Συνεπῶς, οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις ὡς οἰκονομικὴ πολιτικὴ υἱοθετήθη ὑπὸ ὄλων σχεδὸν τῶν χωρῶν: ἀνεπτυγμένων καὶ μὴ. Οἱ οἰκονομολόγοι ὑπὸ τὴν πείσιν τῶν ἡγετῶν, μαζῶν, ἀνεπτυγμένων καὶ ὑπὸ ἀνάπτυξιν χωρῶν ἤρχισαν μεταπολεμικῶς νὰ μελετοῦν τὸ φαινόμενον «οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις» ἐν τῇ προσπάθειά των νὰ ὑποδείξουν τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τῆς οἰκονομικῆς τῶν ἀναπτυσσομένων χωρῶν (economics of developing countries ἢ development economics). Διὰ λόγους μεθοδολογίας οἱ οἰκονομολόγοι διέκρινον ἐξ ἀρχῆς τὰ προβλήματα ἀναπτύξεως τῶν ἤδη ἀνεπτυγμένων χωρῶν ἐκ τῶν προβλημάτων ἀναπτύξεως τῶν μὴ ἀνεπτυγμένων χωρῶν. Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις σημαίνει μεγέθυνσις τοῦ συνολικοῦ ἐθνικοῦ προϊόντος μὲ ταυτόχρονον διατήρησιν ἐπιπέδου πλήρους ἀπασχολήσεως καὶ σταθερότητος τιμῶν. Τεχνικῶς, τὰ προβλήματα οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως τῶν ἤδη ἀνεπτυγμένων χωρῶν ἀναφέρονται ὡς ἡ οἰκονομικὴ τῆς ἀναμεγεθύνσεως (growth economics). Εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις σημαίνει ἐπιτάχυνσιν τοῦ ρυθμοῦ οἰκονομικῆς προόδου τῶν μὴ ἀνεπτυγμένων χωρῶν συνεπεία διαθροστικῶν μεταβολῶν καὶ καλλιτέρας ἀξιοποιήσεως τῶν ἐθνικῶν πόρων. Ὁ κλάδος τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης ὁ ἀναφερόμε-

νος εις τὰ προβλήματα τῶν ἀναπτυσσομένων χωρῶν καλεῖται ἀναπτυξιακὴ οἰκονομική (development economics) (1).

Σκοπὸς τῆς παρούσης μελέτης εἶναι ἡ ἐνημέρωσις τοῦ ἑλληνικοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ σχετικῶς μὲ ὠρισμένας ἐξελίξεις τῆς ἀναπτυξιακῆς οἰκονομικῆς. Μετὰ περίοδον δύο καὶ πλέον δεκαετιῶν κατὰ τὰς ὁποίας ἐντατικαί μελέται ἐλαβον χώραν, εἶναι σκόπιμον κανεῖς νὰ ἐρωτήσῃ: ποῖα εἶναι τὰ βασικὰ ἀποτελέσματα τῶν συστηματικῶν ἐρευνῶν τῆς ἀναπτυξιακῆς οἰκονομικῆς; Τιθεμένης τῆς ἐρωτήσεως κατὰ τρόπον διαφορετικόν: ποῖαι εἶναι αἱ βασικῶς παραδεδωγμένοι ἀπόψεις τῶν ἀναπτυξιακῶν οἰκονομολόγων βάσει τῶν προσφάτων ἐξελίξεων;

ΓΕΝΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Προτὸν συζητηθῶν θέματα εἰδικῆς μᾶλλον φύσεως, π.χ. ὁ ρόλος τοῦ κεφαλαίου, ὁ ρόλος τοῦ δημοσίου τομέως κλπ., θεωρεῖται σκόπιμον νὰ παρουσιασθῶν δύο βασικαὶ παρατηρήσεις αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται μᾶλλον εἰς τὴν μεθόδολογίαν τῆς ἀναπτυξιακῆς οἰκονομικῆς.

Πρῶτον, ἡ πλειοψηφία τῶν ἀναπτυξιακῶν οἰκονομολόγων συμφωνεῖ πῶς ὁ θεωρητικὸς στόχος κατασκευῆς μιᾶς γενικῆς θεωρίας οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπιτευχθῆ. Εἰδικαὶ θεωρίαι κατεσκευάσθησαν αἱ ὁποῖαι ἀναλύουν συγκεκριμένα φαινόμενα (2). Ἡ κατασκευὴ ὅμως μιᾶς γενικῆς θεωρίας οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως παρουσιάζει βασικὰς δυσκολίας, κυρίως λόγω τῶν ὑφισταμένων διαφορῶν εἰς τοὺς θεσμικοὺς παράγοντας, συστήματα ἀξιών καὶ γενικῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν τῶν διαφόρων ἀναπτυσσομένων χωρῶν. Ἴσως δὲν εἶναι ἀβάσιμον νὰ ὑποστηριχθῆ πῶς οἱ περισσότεροὶ τῶν ἐρευνητῶν εἶναι σχετικῶς ἀπαισιόδοξοι ὅσον ἀφορᾷ τὴν κατασκευὴν γενικῆς θεωρίας. Ἐν τούτοις, τὸ περίπλοκον τῶν προβλημάτων εἰδικῶν χωρῶν πλήρως ἱκανοποιεῖ τὴν ἐρευνητικὴν φύσιν πολλῶν οἰκονομολόγων, οἱ ὅποιοι ἐξακολουθοῦν νὰ συμβάλλουν εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ φαινομένου τῆς οἰκονομικῆς ὑπαναπτύξεως.

Δεύτερον, αἱ τελευταῖαι δύο δεκαεταὶ ἐδίδαξαν πῶς ἡ παραδεδεμένη οἰκονομικὴ θεωρία τῶν ἀνεπτυγμένων χωρῶν τῆς Δύσεως (western economic theory) δὲν δύναται δυστυχῶς νὰ ἐφαρμοσθῆ εἰς τὰς ὑπὸ ἀνάπτυξιν χώρας. Οἱ ἀπόφοιτοι πανεπιστημίων τῆς Ἀμερικῆς καὶ Ἀγγλίας ποὺ μετέβησαν εὐθὺς μετὰ τὸν δεῦτερον Παγκόσμιον πόλεμον εἰς τὰς ὑπαναπτύκτους χώρας τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, Ἀφρικῆς καὶ Ἀσίας, ἔχοντες ὑπὸ μασχάλην τῶν συγγράμματα νεοκλασσικῶν θεωριῶν, τὴν Γενικὴν Θεωρίαν τοῦ Keynes καὶ τὸ σύγγραμμα τοῦ Shumpeter (3) ἐπέστρεψαν εἰς τὴν πατρίδα τῶν ἀπογοητευμένοι. Ἡ εἰκοσαετῆς ἱστορία ἐδίδαξεν πῶς οἰκονομικὰ θαύματα δὲν πραγματοποιοῦνται ἐντὸς βραχείου χρονικοῦ διαστήματος καὶ πῶς ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις ἀπαιτεῖ βασικὰς ἀλλαγὰς τόσον εἰς τὴν διάρθρωσιν τῆς οἰκονομίας ὅσον καὶ εἰς τοὺς θεσμικοὺς καὶ ἄλλους ποιοτικὸς παράγοντας, ὡς π.χ. τὸ πνεῦμα δημιουργικότητος ποὺ ἐμπνέει τὸν λαὸν μιᾶς χώρας. Ἐπιπροσθέτως, ἡ πρόσφατος οἰκονομικὴ ἱστορία ἐδίδαξεν πῶς ἐκτὸς τῶν γνωστῶν προσδιοριστικῶν παραγόντων ὅπως τὸ

κεφάλαιον, οί φυσικοί και άνθρωπιοι πόροι, ή τεχνολογία κλπ., άκόμη ένα σημαντικό ποσοστόν προσδιορισμού τής συνολικής παραγωγής τών μη άνεπτυγμένων χωρών οφείλεται εις μη τελείως γνωστούς παράγοντας. Ο καθηγητής Abramovitz άποκαλεί τó ποσοστόν αυτό «μέτρον τής άμαθείας μας».

Αί άνωτέρω παρατηρήσεις έκτός του γενικού των χαρακτηριστός είναι και κάπως άρνητικά όσον άφορᾷ τó βασικόν έρώτημα: ποία ή κατάλληλος στρατηγική οικονομικής ανάπτυξεως τών ολιγότερον άνεπτυγμένων χωρών. Όταν μία υπό ανάπτυξιν χώρα άντιμετωπίζει τó πρόβλημα οικονομικής ανάπτυξεως, ή άνυπαρξία γενικής οικονομικής θεωρίας και ή άδυναμία χρησιμοποίησεως τών θεωριών τών άνεπτυγμένων χωρών τής Δύσεως δέν συμβάλλουν ασφαλώς εις τήν ταχείαν επίλυσιν τών προβλημάτων της. Τοιαύτη επίλυσις άπαιτεί πλέον συγκεκριμένας άρχάς στρατηγικής οικονομικής ανάπτυξεως, βασιζόμενας εις τήν όρθήν διάγνωσιν τών ειδικών προβλημάτων εκάστης χώρας. Η έπακολουθησομένη άναλύσις σκοπόν έχει τήν παρουσίασιν ώρισμένων συμπερασμάτων τών προσφάτων εξελίξεων τής αναπτυξιακής οικονομικής.

ΕΙΔΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Αί ειδικαί παρατηρήσεις αναφέρονται κατά τρόπον συγκεκριμένον εις τά έξής θέματα: ó ρόλος του φυσικού κεφαλαίου, τó δίλημμα άγροτικής ή βιομηχανικής ανάπτυξεως και ή σπουδαιότης του Δημοσίου τομέως εις τήν οικονομικήν ανάπτυξιν.

Πρώτον, όσον άφορᾷ τόν ρόλον του φυσικού κεφαλαίου εις τήν οικονομικήν ανάπτυξιν είναι άξιον παρατηρήσεως πώς ώρισμένοι μεταβολαί έλαβον χώραν εις τήν σκέψιν τών αναπτυξιακών οικονομολόγων. Εύθως μετά τόν δεύτερον Παγκόσμιον πόλεμον ή επικρατούσα γνώμη μεταξύ τών ειδικών ήτο πώς ó μαζικός κεφαλαιουχικός έξοπλισμός συνιστά εκ τών όν ούκ άνευ συνθηκών έπιταχύνσεως τής οικονομικής ανάπτυξεως. Τοιαύτη γνώμη έβασίζετο εις τήν καθαράν παρατήρησιν τών οικονομικών συνθηκών τών άνεπτυγμένων χωρών τής Δύσεως εις τās όποίας ή συσσώρευσις κεφαλαιουχικού έξοπλισμού άποτελεί βασικόν χαρακτηριστικόν τής οικονομικής των δομής. Διάφοροι οικονομολόγοι ύπεστήριξαν τήν άνωτέρω άποψιν. Εις τās θεωρητικάς εργασίας του R. Nurkse και του Rosenstein-Rodan (4) και τήν κατά κάποιον τρόπον έμπειρικήν εργασίαν του Rostow (5) εύρίσκει κανείς τήν άκαδημαϊκήν ύποστήριξιν τής άπόψεως πώς αί αναπτυσσόμεναι χῶραι προκειμένου νά έπιταχύνουν τήν οικονομικήν των ανάπτυξιν οφείλουν νά επιδιώξουν άποκλειστικήν προτεραιότητα εις τήν συσσώρευσιν κεφαλαιουχικού έξοπλισμού. Τó μαζικόν ποσοστόν του περίπου 10% και άνω επενδύσεων, ως ποσοστού του καθαρού έθνικού προϊόντος, τó όποιον προέτεινε ó καθηγητής W. W. Rostow ως βασικήν προϋπόθεσιν αὐτοπροωθημένης οικονομικής ανάπτυξεως (self-sustained growth) άποτελεί τυπικόν χαρακτηριστικόν τής εμφάσεως του ρόλου του φυσικού κεφαλαίου.

Όταν αί άνωτέρω θεωρητικάί άπόψεις μετεβλήθησαν εις γνωματεύσεις έμπειρογνομόνων διά τήν έπιτάχυνσιν οικονομικής ανάπτυξεως συγκεκριμένων χωρών,

αί συνέπειαι ἀπέκλινον τῶν προβλεφθησομένων προσδοκιῶν. Εἰς ὀρισμένας περιπτώσεις, χώραι μὲ λίαν χαμηλὸν κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα δὲν ἠδύναντο νὰ ἐπιτύχουν συσσώρευσιν κεφαλαιουχικοῦ ἐξοπλισμοῦ δεδομένης τῆς ἀνυπαρξίας περιθωρίων ἐγγχωρίου ἀποταμιεύσεως καὶ δανεισμοῦ. Ἐπιπροσθέτως, οὐχὶ ὅλαι αἱ χώραι αἱ ὁποῖαι κατέφερον νὰ εἰσαγάγουν κεφαλαιουχικὸν ἐξοπλισμὸν, κυρίως συνεπεῖα ἐξωτερικῆς βοήθειας καὶ δανεισμοῦ, ἀπεδείχθησαν ἔτοιμοι νὰ ἀξιοποιήσουν παραγωγικῶς τὸν ἐξοπλισμὸν αὐτόν.

Τὰ μὴ ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐντόνου προσπάθειας τῶν ἀναπτυσσομένων χωρῶν νὰ αὐξήσουν τὴν συσσώρευσιν κεφαλαίου, ὤθησαν τοὺς εἰδικοὺς νὰ μελετήσουν τὸ ὅλον θέμα ἐκ νέου. Σήμερα, ἡ πλειονότης τῶν οἰκονομικῶν ἱστορικῶν συμφωνεῖ πὼς ἡ συσσώρευσις κεφαλαίου εἰς τὰς ἀνεπτυγμένας χώρας τῆς Δύσεως ἦτο μᾶλλον συνέπεια παρά αἰτία τῆς οἰκονομικῆς μεγεθύνσεως αὐτῶν τῶν χωρῶν ⁽⁶⁾. Συνεπῶς μεταξὺ τῶν πλέον προσφάτων ἐξελίξεων εἰς τὴν σκέψιν ἀναπτυξιακῆς πολιτικῆς εἶναι ἡ μικροτέρα ἔμφασις τοῦ ἀποκλειστικοῦ ρόλου συσσωρεύσεως κεφαλαιουχικοῦ ἐξοπλισμοῦ. Σήμερα, ὁ ρόλος τοῦ φυσικοῦ κεφαλαιουχικοῦ ἐξοπλισμοῦ ἔχει συμπληρωθῆ ἐκ τοῦ ρόλου τοῦ ἀνθρωπίνου κεφαλαίου (human capital). Αἱ ἐργασίαι τοῦ T. Schultz ⁽⁷⁾ συνέβαλον εἰς τὴν κατανόησιν τῆς σπουδαιότητος τοῦ ἀνθρωπίνου παράγοντος καὶ τοῦ ρόλου τῆς ἐκπαιδεύσεως εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν. Ἡ βελτίωσις τοῦ ἐπιπέδου ἐκπαιδεύσεως τοῦ λαοῦ μιᾶς χώρας κατὰ τρόπον γενικόν, ὡς καὶ ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευσις καὶ μετεκπαίδευσις τῶν διαφόρων ἐργατικῶν τάξεων εἰδικώτερον, συνιστοῦν σήμερον παραδεδεγμένους στόχους οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως. Εἰς τὴν ἴδιαν κατηγορίαν περιλαμβάνεται ἡ βελτίωσις τοῦ ἐπιπέδου ὑγιεινῆς καὶ περιθάλψεως ἐνὸς λαοῦ.

Μὲ βάσιν τὰ ἀνωτέρω δύναται νὰ ὑποστηριχθῆ πὼς ἡ σπουδαιότης τοῦ φυσικοῦ κεφαλαίου, ὡς ἀποκλειστικῆς αἰτίας ἐπιταχύνσεως τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως εἶχεν ὑπερτονισθῆ εἰς τὸ παρελθόν καὶ πὼς σήμερον οἱ εἰδικοί πιστεύουν πὼς τὸ κεφάλαιον, ὑπὸ τὴν εὐρύτεραν ἔννοιάν του, δηλαδὴ ἀνθρωπίνου ὡς καὶ φυσικοῦ, ἀποτελεῖ ἓνα μεταξὺ πολλῶν ἄλλων παραγόντων, ἀναγκαίων δι' οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν.

Δεύτερον, ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις ἐτατίσθη εἰς τὸ παρελθόν μὲ ἐκβιομηχάνισιν. Αἱ ἀναπτυσσόμεναι χώραι μὲ βάσιν τὰς παρατηρήσεις των ἐπὶ τῶν ἤδη ἀνεπτυγμένων χωρῶν τῆς Δύσεως, κατέληξαν εἰς τὸ συμπέρασμα πὼς συστηματικὴ ἐκβιομηχάνισις ὀδηγεῖ κατ' ἀνάγκην εἰς ἐπιτάχυνσιν τοῦ ρυθμοῦ οἰκονομικῆς προόδου. Συνεπῶς, ἡ ἐκβιομηχάνισις ἐθεωρήθη ὡς αἰτία μᾶλλον παρά συνέπεια οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως. Οὕτως, ὅταν τὸ δίλημμα ἐτέθη πρὸ τῶν ἀναπτυσσομένων χωρῶν σχετικῶς μὲ τὴν προτεραιότητα γεωργικῆς ἢ βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως, αἱ περισσότεραι τῶν χωρῶν ἐστράφησαν ἀποφασιστικῶς πρὸς τὴν βιομηχανικὴν ἀνάπτυξιν. Ἡ οἰκονομικὴ βιβλιογραφία παρέσχε τὴν θεωρητικὴν ὑποστήριξιν αὐτῆς τῆς τάσεως, ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τῶν εἰδικῶν πὼς τὸ ὀριακὸν φυσικὸν προϊόν ὑποαπασχολουμένων ἀγροτῶν εἶναι λίαν χαμηλόν, εἰς ὀρισμένας δὲ περιπτώσεις τελείως ἀνύπαρκτον. Δηλαδὴ ἡ ὀριακὴ συμμετοχὴ ὀρισμένου ποσοστοῦ ἀγροτῶν εἰς τὴν συνολικὴν παραγωγὴν γεωργικῶν προϊόντων εἶναι οἰκονομικῶς

ἀσήμαντος. Συνεπῶς κατὰ τοὺς εἰδικοὺς αὐτῆς τῆς σκέψεως, τὸ ποσοστὸν αὐτὸ τῶν ἀγροτῶν δύναται νὰ ἀφαιρεθῆ χωρὶς οὐσιαστικὴν οἰκονομικὴν ἀπώλειαν ἀπὸ τὴν τρέχουσαν γεωργικὴν ἀπασχόλησιν καὶ νὰ μεταφερθῆ εἰς βιομηχανικὰ κέντρα ὅπου ἡ ἀπασχόλησις εἶναι πλέον ἀποδοτικὴ. Οὕτως ἐπιτυγχάνεται καλύτερα ἀξιοποίησις τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, τὸ ὁποῖον διοχετεύεται εἰς τομεῖς ὅπου ἡ οἰκονομικὴ ἀποδοτικότης εἶναι ὑψηλότερα.

Ἡ οἰκονομικὴ ἐμπειρία δὲν ὑπῆρξεν τόσον ἀπλῆ ὅσον ὁ ἀνωτέρω συλλογισμός. Κατ' ἀρχὴν εἶναι λίαν ἀμφισβητούμενον ἐὰν τὸ ὄριακὸν φυσικὸν προῖον ὀρισμένου ποσοστοῦ ἀγροτῶν εἶναι ἀσήμαντον. Ἀκόμη καὶ ἂν εἶναι ἀσήμαντον, εἶναι ἄξιον ἐρεύνης προκειμένου νὰ διαπιστωθοῦν οἱ παράγοντες οἱ ὅποιοι καθιστοῦν τὸ ὄριακὸν φυσικὸν προῖον νὰ εἶναι ἀσήμαντον. Εἰς πολλὰς ἀναπτυσσομένης χώρας ἢ μὴ σημαντικότης τῆς συμμετοχῆς ὀρισμένου ποσοστοῦ τοῦ ἀγροτικοῦ δυναμικοῦ ὀφείλεται εἰς λόγους καθαρῶς μὴ οἰκονομικοὺς π.χ. ἤθη καὶ ἔθιμα. Συνεπῶς, ἀγροτικὴ ἀνάπτυξις μὲ ἔμφασιν τὴν αὐξῆσιν οἰκονομικῆς παραγωγικότητος τῶν ἀγροτῶν δι' εἰσαγωγῆς καταλλήλων θεσμικῶν μεταβολῶν καὶ ταχείας ἀλλαγῆς τῶν παραδοσιακῶν ἀντιλήψεων καὶ μεθόδων παραγωγῆς δύναται νὰ ἀποβῆ οἰκονομικῶς ἀποτελεσματικὴ. Ἀφ' ἑτέρου καὶ ἔτερον ἀντεπιχειρήματα δύναται νὰ παρουσιασθῆ κατὰ τῆς «ἀνευ ὄρων ἐκβιομηχανίσεως». Οἰκονομικῶς ἀπεδείχθη πὼς ἡ μεταφορὰ ἀγροτικῶν μαζῶν εἰς ἀστικά κέντρα εἶναι λίαν δαπανηρά. Ἀπαιτοῦνται συνήθως μεγάλα χρηματικά ποσὰ πρὸς στέγασιν καὶ τεχνικὴν κατάρτισιν πατροπαραδότων ἀγροτῶν. Ἀκόμη καὶ ἂν αὐτὰ τὰ ποσὰ θυσιασθοῦν εἶναι ἀμφισβητούμενον ἐὰν ὁ ἐγκαταλειφθεὶς ἀγροτικὸς τομεὺς θὰ δυνηθῆ νὰ παράσχῃ τρόφιμα εἰς ἀρκετὴν ποσότητα διὰ τοὺς ἀστικοποιηθέντας ἀγρότας. Ἐπιπρόσθετα, εἶναι ἐπίσης ἀμφισβητούμενον ἐὰν θὰ ὑπάρξῃ ἀγορὰ διὰ τὰ βιομηχανικὰ προϊόντα.

Ἀσφαλῶς, αἱ ὑπὸ ἀνάπτυξιν χώραι ἐξακολουθοῦν νὰ ἀποδίδουν εἰδικὴν προτεραιότητα εἰς τὴν ταχείαν ἐκβιομηχανίσιν. Ἐπιπρόσθετοι λόγοι, οἱ ὅποιοι συχνὰ ἀναφέρονται ὡς συνηγοροῦντες ὑπὲρ τῆς ἐκβιομηχανίσεως εἶναι καὶ ὁ φόβος τοῦ νεοαποικισμοῦ, ἡ ὑψηλὴ πιθανότης σημαντικῶν οἰκονομικῶν ἐπιπτώσεων, ποὺ ἡ ἀνάπτυξις τοῦ βιομηχανικοῦ τομέως θὰ ἔχῃ ἐπὶ ὀλοκλήρου τῆς οἰκονομίας καὶ βεβαίως ἡ δυνατότης ὑποκαταστάσεως τῶν εἰσαγομένων βιομηχανικῶν προϊόντων. Τόσον ἡ θεωρητικὴ σκέψις ὅσον καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἐμπειρία ἀντικρούουν τὰ ἐπιπρόσθετα ἐπιχειρήματα μὲ ἀντεπιχειρήματα ἰδίας σπουδαιότητος. Ὁ φόβος τοῦ νεο-αποικισμοῦ, χωρὶς νὰ ἔχῃ πλήρως παραμερισθῆ, ἔχει ἀσφαλῶς περιορισθῆ συνεπείᾳ τῶν προσφάτων διαθέσεων τῶν μεγάλων πολιτικῶν δυνάμεων ὅπως συν-εργασθοῦν. Ἡ ὑπαρξὶς καὶ διατήρησις σημαντικῶν οἰκονομικῶν κρίκων μεταξὺ τῆς βιομηχανίας καὶ τῶν ἄλλων τομέων τῆς οἰκονομίας, ὡς ὁ ἀγροτικὸς τομεὺς, ἔξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἐπίπεδον παραγωγικότητος τῶν διαφόρων τομέων καὶ ἀπὸ τὴν ἰκανότητά των ὅπως βελτιώνουν τὴν παραγωγικότητά των διὰ συνεχοῦς ἐκσυγχρονισμοῦ τοῦ τεχνικοῦ ἐξοπλισμοῦ, ἐμφύχου καὶ ἀψύχου. Τέλος, ἡ μεγάλη ποικιλία τῶν εἰσαγομένων βιομηχανικῶν προϊόντων συνήθως καθιστᾶ τὴν ὑποκατάστασιν τῶν εἰσαγωγῶν ἔργον δύσκολον.

Μὲ βάσιν τὴν ἀνωτέρω σύντομον ἀνάλυσιν δύναται νὰ παρουσιασθῆ μία

δευτέρα ειδική παρατήρησις ὅσον ἀφορᾷ τὰς προσφάτους ἀντιλήψεις τῆς ἀναπτυξιακῆς οικονομικῆς εἰς τὸ δίλημμα ἀγροτικῆς ἢ βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως. Ἡ πλειοψηφία τῶν ειδικῶν συμφωνεῖ πὼς μία μελετημένη ἐξισορρόπησις ἀπαιτεῖται μεταξὺ τῶν δύο τομέων, οὕτως ὥστε ἡ καθόλου οἰκονομία νὰ δύναται νὰ ἀναπτυχθῆ ταχέως καὶ ὁμαλῶς. Πλήρης ἀξιοποίησις ἐπιβάλλεται τοῦ ἀγροτικοῦ τομέως, οὕτως ὥστε οὗτος νὰ δύναται νὰ διατηρήσῃ τὸν συνεχῶς ἀξαναόμενον ἀστικὸν πληθυσμὸν καὶ νὰ δυνηθῆ νὰ ὑποβαστάξῃ τὴν ἐκβιομηχάνισιν τῆς χώρας ⁽⁸⁾.

Τρίτον, ὁ ρόλος τοῦ Δημοσίου ἔλαβε μεγάλην ἔμφασιν εἰς τὸ παρελθόν. Αἱ ἀναπτυσσόμεναι χώραι, ὠρισμένοι τῶν ὁποίων ἦσαν πρῶην ἀποικίαι καὶ ἐγένοντο ἀνεξάρτητοι μεταπολεμικῶς, συνήθως δὲν διαθέτουσιν μίαν δυναμικὴν τάξιν ἐπιχειρηματιῶν οἱ ὅποιοι νὰ ἀναλάβουν ὑπ' εὐθύνην τῶν τῶ ἐργον τῆς οικονομικῆς ἀναπτύξεως. Συνεπῶς, αἱ κυβερνήσεις τῶν χωρῶν αὐτῶν ἀπεφάσισαν νὰ ὑποκαταστήσουν τὴν μὴ ὑπάρχουσαν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν καὶ ἐπεξέτεινον τὸν ρόλον τοῦ Δημοσίου, ὥστε οὗτος νὰ περιλάβῃ ἔντονον οικονομικὴν δραστηριότητα, μορφῆς ὄχι μόνον ἐπενδύσεων ὑποδομῆς (infrastructure) ἀλλ' ἐπίσης καὶ ἐπιχειρησιακῶν ἐκμεταλλεύσεων.

Οἱ εἰδικοί ὑπεστήριξαν τὰς ἀνωτέρω τάσεις μὲ θεωρητικὰ ἐπιχειρήματα εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις τελείως ἀντιθέτου μορφῆς. Εἰς τὴν οικονομικὴν βιβλιογραφίαν τὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ εἶναι γνωστὰ ὡς ἰσορροπος ἀνάπτυξις (balanced growth) καὶ μὴ ἰσορροπος ἀνάπτυξις (unbalanced growth).

Τὰ βασικὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ ἰσορρόπου ἀναπτύξεως βασίζονται εἰς τὸ μικρὸν μέγεθος τῆς ἀγορᾶς τῶν ὑπὸ ἀνάπτυξιν χωρῶν ὡς καὶ τὴν ὑπαρξίν ἀδιαιρετήτων (indivisibilities) εἰς τὴν ζήτησιν βιομηχανικῶν προϊόντων, συνάρτησιν παραγωγῆς (καὶ κυρίως εἰς τὰς ἐπενδύσεις δι' ἔργα ὑποδομῆς) καὶ προσφορὰν ἀποταμιεύσεων. Ἐν γένει, ἡ θεωρία τῆς ἰσορρόπου ἀναπτύξεως μὲ βάσιν τὴν ἀρχὴν τῆς συμπληρωματικότητος, ὑποστηρίζει πὼς προκειμένου ἢ ὑπανάπτυκτος χώρα νὰ ὑπερπηδῆσῃ τὸν φαῦλον κύκλον τῆς ὑπαναπτύξεως ἀπαιτεῖται γιγαντιαία οικονομικὴ ὄθησις ὄλων τῶν τομέων τῆς οἰκονομίας. Πρὸς ἐπίτευξιν τοιαύτης συγχρόνου κινητοποιήσεως ὄλων τῶν παραγωγικῶν τομέων, κρατικὴ πολιτικὴ καὶ κρατικὴ παρέμβασις εἶναι ἀναγκαῖα. Ἡ Κυβέρνησις ὄχι μόνον συντονίζει τὰς προσπάθειας ἀναπτύξεως ἀλλὰ συγχρόνως συμπληρώνει τὰς πιθανὸν ἀνεπαρκεῖς προσπάθειας τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέως. Τοιαύτη στρατηγικὴ μαζικῆς ἐπιστρατεύσεως τῆς καθόλου οἰκονομίας ἐπιβάλλεται διότι πλὴν τῆς ἀνεπαρκείας τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας τὸ σύστημα τιμῶν εἰς τὰς ἀναπτυσσόμενας χώρας δὲν λειτουργεῖ ἱκανοποιητικῶς εἰς διοχέτευσιν τῆς οικονομικῆς δραστηριότητος εἰς τοὺς πλέον ἐπικερδεῖς τομεῖς. Παράλληλα, τοιαύτη μαζικὴ οικονομικὴ κινητοποίηση δύναται νὰ δημιουργήσῃ τὰ ἀναγκαῖα ἐπίπεδα ἀτομικῶν εἰσοδημάτων πρὸς ἀπορρόφησιν τῶν παραγομένων προϊόντων καὶ ὑπηρεσιῶν καὶ πρὸς πραγματοποίησιν ἱκανοποιητικοῦ ἐπιπέδου ἀποταμιεύσεως πρὸς περαιτέρω οικονομικὴν ἀνάπτυξιν.

Ἄσφαλῶς, ἐκτετατικὴ οικονομικὴ πολιτικὴ, μαζικῆς καὶ ταυτοχρόνου μορφῆς ἀπαιτεῖ λεπτομερῆ προγραμματισμὸν. Δὲν εἶναι συνεπῶς δύσκολον νὰ

ἐξηγηθῆ ἡ ἰδιαιτέρα σημασία τὴν ὁποίαν ἀπολαμβάνει ὁ οἰκονομικὸς προγραμματισμὸς (economic planning) εἰς τὰς ἀναπτυσσομένας χώρας. Ἄνευ λεπτομερῶν σχεδίων οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως εἶναι σχεδὸν ἀδύνατος ὁ συντονισμὸς στρατηγικῆς ἰσορροπῆς ἀναπτύξεως.

Ἡ ἀνωτέρω σύντομος παρουσίασις τῆς θεωρίας ἰσορροπῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως ὑποδεικνύει τὴν ἀκαδημαϊκὴν ὑποστήριξιν τοῦ μεγάλου ρόλου τοῦ Δημοσίου εἰς τὴν προσπάθειαν ἀναπτύξεως. Εἶναι λίαν χαρακτηριστικὸν πὸς ὀριζόμενοι εἰδικοί τῆς ἀναπτύξεως, ἐνῶ συνεχίζουν νὰ ὑποστηρίζουν τὴν εὐθύνην τοῦ Δημοσίου ὡς ἀγωγὸν μεταδόσεως τοῦ πνεύματος οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, πιστεύουν πὸς ἀνάπτυξιν ἐπιτυγχάνεται ταχύτερον διὰ τῆς μὴ ἰσορροπῆς στρατηγικῆς. Τοιαύτη ἄποψις ὑποστηρίζει πὸς τὸ Δημόσιον ὀφείλει νὰ συγκεντρώσῃ τὴν οἰκονομικὴν δραστηριότητα, οὕτως ὥστε νὰ δημιουργηθῆ μία ἔντονος ἀντιπαραρροπία μεταξὺ τῶν τομέων δραστηριότητος τοῦ Δημοσίου καὶ τῶν λοιπῶν τομέων. Τομεῖς δραστηριότητος τοῦ Δημοσίου περιλαμβάνουν συγχρόνως ἐπενδύσεις δομεῖς καὶ δημοσίας ἐπιχειρηματικὰς ἐκμεταλλεύσεις. Κατὰ τὴν γνώμην τῶν ὑποστηρικτῶν αὐτῆς τῆς θεωρίας ἡ ἔντασις ἀνισορροπίας, δημιουργηθεῖσα τῶν ὑπὸ τοῦ Κράτους, κινητοποιεῖ συνήθως τὰ ἰδιωτικὰ ἐπιχειρηματικὰ ταύτως ὑπὸ τοῦ Κράτους, ἐκμεταλλεύσεως ἐπικερδῶν χασμάτων δημιουργηθέντων ὑπὸ τῆς μὴ ἰσορροπῆς στρατηγικῆς ἀναπτύξεως (*). Οὕτως, ἡ κρατικὴ δραστηριότης προωθήσεως ὀρισμένων ἡγετικῶν τομέων οἰκονομικῆς δραστηριότητος ἔχει τὴν δημιουργίαν μεγίστων ἀλυσιδωτῶν ἀποτελεσμάτων (maximum linkage effects) καὶ συνεπῶς τὴν πιθανὴν κινητοποίησιν τῆς καθόλου οἰκονομίας.

Ὅπως καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ἰσορροπῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, ἡ μὴ ἰσορροπῆς στρατηγικῆς ἀπαιτεῖ λεπτομερῆ προγραμματισμόν. Συνεπῶς, ὁ οἰκονομικὸς προγραμματισμὸς εἶναι ἀπαραίτητον ἐργαλεῖον ἀσχέτως πολιτικῆς ἀναπτύξεως.

Δυστυχῶς, ἡ οἰκονομικὴ ἐμπειρία δὲν ἐξελίχθη ἀκριβῶς ἀνάλογα πρὸς τὶς προβλέψεις τῶν ἀνωτέρω θεωριῶν. Ἡ ἱστορία τῶν μὴ ὀλοκληρωτικῶν καθεστώτων ἐδίδαξε πὸς κρατικὴ παρέμβασις, ἰσορροπῆς ἐπεκτατικῆς καὶ ταυτοχρόνου μορφῆς εἶναι δύσκολος διότι αὐτὴ ἀπαιτεῖ οἰκονομικοὺς πόρους, οἱ ὅποιοι ἐὰν ἦσαν διαθέσιμοι, ἡ ἐν λόγω χώρα θὰ ἦτο ἤδη ἀνεπτυγμένη. Ἀκόμη καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις πὸς σημαντικοὶ πόροι εἶναι διαθέσιμοι κυρίως μέσω ἐξωτερικῆς βοήθειας καὶ δανεισμοῦ, ἡ ἀποτελεσματικότης καὶ οἰκονομικὴ ἐπίδοσις τοῦ Δημοσίου δὲν εἶναι πάντοτε ἱκανοποιητικαί. Κατὰ τρόπον ἀνάλογον, ἡ μὴ ἰσορροπῆς στρατηγικῆς ἀναπτύξεως ἀπέδειξε πὸς κρατικαὶ ἐπιχειρήσεις σπανίως ἀποτελοῦν ὑποδείγματα οἰκονομικῆς δραστηριότητος καὶ πὸς αἱ ἐνέργειαι τοῦ Δημοσίου εἶναι πλέον ἀποδοτικαὶ ὅταν διοχετεύονται εἰς καθοδήγησιν τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας παρά εἰς ὑποκατάστασιν τῆς.

Μὲ βάσιν λοιπὸν τὰς ἐμπειρικὰς παρατηρήσεις, ἡ σύγχρονος σκέψις τῶν ἀναπτυξιακῶν οἰκονομολόγων ὑποστηρίζει πὸς ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις εἰς μὴ ὀλοκληρωτικὰ καθεστῶτα χωρὶς τὴν ἐνεργὸν συμμετοχὴν τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας καθίσταται δύσκολος. Μεταξὺ τῶν πλέον προσφάτων ἐξελίξεων τῆς ἀναπτυξιακῆς οἰκονομικῆς εἶναι ἡ ἐπιστροφή εἰς τὰς παλαιότερας ἀντιλήψεις περὶ

τοῦ ρόλου τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας. Δὲν ὑποστηρίζεται καθεστῶς πλήρους ἐλευθέρως οἰκονομίας (*laisser-faire*), ἀλλὰ ἓνα ἐπιτυχημένο κρᾶμα κρατικῆς καὶ ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας μᾶλλον παρά μία ἀσυνήθως ἐπεκταμένη δημοσία οἰκονομική δραστηριότης ἀναπτυσσομένη εἰς βάρος τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας. Ὅσον ἀναιμική καὶ ἂν εἶναι ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία μιᾶς χώρας, καθήκον τοῦ Δημοσίου εἶναι ἡ ἐνεργοποίησις καὶ καθοδήγησις τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέως παρά ἡ ὑποκατάστασις δι' ἐπεκτάσεως δημοσίων ἐπιχειρήσεων. Ὁ ρόλος τοῦ Δημοσίου εἶναι ἤδη μεγάλος καὶ ἡ οἰκονομική του εὐθύνη ἄρκετὰ ἐπιφορτισμένη μὲ προγράμματα ἐπενδύσεων, κυρίως εἰς τὸν τομέα βασικῆς ὑποδομῆς, ὥστε τὸ Δημόσιον νὰ ἐπιζητῇ ἔτι περαιτέρω ἐπέκτασιν.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ἡ παροῦσα ἐργασία καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα πὸς ἡ σύγχρονος ἀναπτυξιακὴ οἰκονομικὴ ἐπλουτίστη μὲ τὰ μαθήματα τῆς προσφάτου οἰκονομικῆς ἱστορίας καὶ πὸς αἱ ἀναπτυξιακαὶ θεωρίαι τῶν μεταπολεμικῶν χρόνων εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ δοκιμασθοῦν εἰς τὴν πρᾶξιν.

Ἡ ἔμφασις τῶν προσφάτων ἐξελίξεων ὑποδεικνύει πὸς αἱ ἀναπτυσσόμεναι χώραι ἀναγνωρίζουν τὸν σημαντικὸν ρόλον τοῦ φυσικοῦ κεφαλαίου ἀλλὰ παραλλήλως παρατηροῦν τὸν ρόλον τοῦ ἀνθρωπίνου κεφαλαίου πολὺ περισσότερον ἀπὸ τὸ παρελθόν. Ἐπίσης αἱ ἀναπτυσσόμεναι χώραι ἐκτιμοῦν καὶ ἐνθαρρύνουν τὴν γεωργικὴν ἀνάπτυξιν, ἡ ὁποία εἶχεν ὑποτιμηθῆ εἰς τὸ παρελθὸν πρὸς ὄφελος τῆς βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως.

Ἐπιπρόσθετα, αἱ ἀναπτυσσόμεναι μὴ ὀλοκληρωτικοῦ καθεστῶτος χώραι ἀποφεύγουν τὴν ὑποκατάστασιν τοῦ ρόλου τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέως, βοηθοῦν τὴν ἐνεργοποίησιν του καὶ ἐπιδιώκουν τὸν στόχον συνυπάρξεως καὶ συνεργασίας τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας καὶ δημοσίας δραστηριότητος διὰ τὴν ταχύτεραν ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας (19).

Μὲ βάσιν τὸν θεωρητικὸν καὶ ἐμπειρικὸν πλοῦτον γνώσεων αἱ ἀναπτυσσόμεναι χώραι δὲν δικαιολογοῦνται νὰ ἐπαναλάβουν παλαιὰ τῶν λάθη. Ἐν τούτοις, μολοντί πρόοδος ἐπετεύχθη εἰς τὴν ἀναπτυξιακὴν οἰκονομικὴν, ὑπάρχουν ἀκόμη μεγάλα περιθώρια περαιτέρω ἐρεύνης καὶ γνώσεων. Λόγω τοῦ ὅτι δὲν ἔχομεν γενικὴν θεωρίαν χρειάζεται νὰ δοθῇ προσοχὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν εἰδικῶν χαρακτηριστικῶν κάθε χώρας προκειμένου νὰ ἐφαρμοσθῇ ἡ πλέον κατάλληλος διὰ τὴν ἐν λόγω χώραν στρατηγικὴ ἀναπτύξεως (21).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Διὰ μίαν περαιτέρω κατατόπισιν ἐπὶ τῶν θεμάτων τῆς ἀναπτυξιακῆς οἰκονομικῆς συγκριμένης μετὰ τῆς οἰκονομικῆς μεγεθύνσεως, ἴδε R. Lipsey and P. Steiner, *Economics*, Harper and Row, 1969.

2. Βασικὴ πηγὴ μελέτης εἶναι, μεταξὺ ἄλλων, τὸ σύγγραμμα B. Higgins: *Economic Development*, W.W. Norton and Co, 1959.

3. Έννοούμεν τὰ ἐξῆς συγγράμματα: J. M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Harcourt, Brace and World, 1936 καὶ J. A. Schumpeter, *The Theory of Economic Development*, Harvard University Press, 1934.
4. R. Nurkse, *Capital Formation in Underdeveloped Countries*, 1962 καὶ P. N. Rosenstein - Rodan, *International Aid for Underdeveloped Countries*, *Review of Economics and Statistics*, May 1961.
5. W. W. Rostow, *The Take - Off Into Self - Sustained Growth*, *Economic Journal*, March 1956.
6. Διὰ μίαν ἐνδιαφέρουσαν περιγραφὴν ἴδε R. Cameron, *Some Lessons of History for Developing Nations*, *American Economic Review*, May 1967.
7. T. Schultz, *Capital Formation by Education*, *Journal of Political Economy*, December 1960 καὶ ἐπίσης τοῦ ἰδίου, *Investment in Human Capital*, *American Economic Review*, March 1961.
8. Διὰ μίαν ἐνδιαφέρουσαν συζήτησιν αὐτοῦ τοῦ θέματος ὁ ἀναγνώστης δύναται νὰ συμβουλευθῆ τὸ κλασσικὸν ἄρθρον τοῦ W. Lewis, *Economic Development with Unlimited Supplies of Labor*, *Manchester School of Economic and Social Studies*, May 1954. Ἴδε ἐπίσης S. Enke, *Industrial Expansion Through Agricultural Productivity*, *Review of Economics and Statistics*, February 1962.
9. Ἡ θεωρία ἰσορροπῆς ἀναπτύξεως εἰσηγήθη μεταξὺ ἄλλων ὑπὸ τοῦ P. N. Rosenstein - Rodan, *Notes on the Theory of the «Big Push»*, *Center of International Studies*, M.I.T. 1957. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν θεωρίαν μὴ ἰσορροπῆς ἀναπτύξεως αὕτη εἰσηγήθη ὑπὸ τοῦ A. O. Hirschman, *The Strategy of Economic Development*, Yale University Press, 1958.
10. Διὰ μίαν περαιτέρω παρουσίαν ἴδε S. Enke, *Economists and Development : Re-discovering Old Truths*, *Journal of Economic Literature*, December 1969.
11. Διὰ μίαν συστηματικὴν περαιτέρω μελέτην τῶν τάσεων τῆς ἀναπτυξιακῆς οἰκονομικῆς, ὁ ἀναγνώστης ἀναφέρεται εἰς τὴν μνημιώδη ἐργασίαν τοῦ Gunnar Myrdal, *Asian Drama*, Twentieth Century Fund, New York, 1968.